

УДК 340.12

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ НАУКОВИХ КОНЦЕПЦІЙ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ

Устименко О.С., к. ю. н.,
старший викладач кафедри конституційного і міжнародного права
факультету № 4
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті розглядаються основні наукові концепції походження держави. Проаналізовано погляди науковців та зроблено висновок щодо різноманітності концепцій виникнення та становлення держави.

Ключові слова: держава, наукова концепція, теорія, походження, становлення.

В статье рассматриваются основные научные концепции возникновения государства. Проанализированы взгляды ученых и сделан вывод о разнообразии концепций возникновения и становления государства.

Ключевые слова: государство, научная концепция, теория, возникновение, становление.

Ustymenko O.S. THEORETICAL DESCRIPTION OF THE BASIC SCIENTIFIC THEORIES OF STATE'S ORIGIN

The main scientific conceptions of the state's origin are considered in the article. The basic scientists' views are analyzed and the conclusion of the variety of theories of the state's origin and formation is drawn in the article.

Key words: state, scientific conception, theory, origin, formation.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день існує плюралізм теоретичних поглядів на процес виникнення держави, її поняття та призначення. Це різноманіття обумовлене, перш за все, історичними особливостями. Розроблені в різні часи концепції походження держави базуються на різному обсязі накопичених знань, різноманітних філософських уподобаннях, орієнтуються на певні категорії населення, залежать від географічних особливостей, розвитку економіки тощо, і, саме тому, вони не можуть вважатися універсальними та єдиними. Розуміння сучасної держави спонукає до загальнотеоретичного аналізу існуючих у літературі наукових концепцій походження держави.

Ступінь розробленості проблеми. Питанням дослідження наукових теорій виникнення держави учені почали займатися достатньо давно, однак, ця проблема є актуальною і в наш час. Концепції походження держави розглядали такі сучасні науковці, як О.М. Балинська, О.М. Головка, Т.Г. Каткова, М.С. Кельман, Н.М. Крестовська, Н.М. Пархоменко, О.В. Петришин, А.А. Письменицький, І.М. Погрібний, П.А. Рудик, О.Ф. Скакун, М.В. Цвік та ін.

Мета статі полягає у дослідженні та загальнотеоретичному аналізі основних наукових концепцій походження держави.

Виклад основного матеріалу. Виникнення держави – історичний, тривалий процес, який відбувався впродовж століть, навіть, тисячоліть. У сучасній літературі існує достатньо велика кількість різноманітних концепцій походження держави, які відображають ставлення, власну уяву їх засновників на становлення та формування державної організації.

Митці різних епох висловлювали власні міркування, обґрунтовували свої твердження щодо процесу виникнення держави, та наповняли, що саме їх теорія є найкращою.

Теорії виникнення держави базуються на узагальненні причин та наслідків походжен-

ня. Як зазначає О.М. Балинська, теорія – це абстраговані міркування, сукупність наукових положень, що, однак, виникають із причин, пояснюють їх наслідки і, навіть, пропонують варіативність наслідків у випадку зміни одного із чинників [1, с. 90].

Основними причинами виникнення держави є: необхідність удосконалення управління суспільством, пов'язана з розвитком виробництва та розподілом праці; необхідність підтримання порядку в суспільстві; поява об'єктивної можливості матеріально утримувати верству людей, які не займаються фізичною працею; необхідність захисту території та ведення війн; необхідність пригнічення соціально неоднорідних груп суспільства; необхідність організації великих суспільних робіт [2, с. 11].

Співвідношення причин і теорій походження держав розкриває взаємний зв'язок між цими поняттями, однак говорити про їх взаємну залежність недоречно (теорії походять від причин, базуються на їх аналізі, дають пояснення їх наслідків) [1, с. 91].

Неможливо розглядати концепції походження держави, не приділивши увагу сучасному визначенню поняття «держава». Так, під державою розуміють організацію політичної влади, яка здійснює ефективний контроль за певною територією та населенням, підтримуючи порядок і володіючи прерогативою на застосування примусу [3, с. 18].

На думку О.М. Головка, держава – це особлива форма організації життєдіяльності суспільства на визначеній кордонами території, яка характеризується наявністю системи органів управління, примусу та здатністю видавати загальнообов'язкові правила поведінки – юридичні норми [4, с. 23].

Отже, основними концепціями (теоріями) походження держави є теологічна, органічна, патріархальна, психологічна, класова, теорія насильства, олігархічна, расова, космічна тощо.

Першою концепцією походження держави є теологічна, за якою держава є наслідком божественної волі. Ідеї божественного походження держави існували ще в країнах стародавнього світу, однак свого поширення ця теорія набула XII-XIII ст. у країнах Західної Європи.

Зокрема, у законах Хаммурапі (давньоавілонського царя 1792–1750 рр. до н.е.) він постає необмеженим володарем підвладних йому народів, який одержав владу і закони від богів [5, с. 30].

Найяскравіше теологічна теорія виражена у працях ранньохристиянського філософа Августина Блаженного (V ст.) та відомого католицького богослова Фоми Аквінського (XIII ст.) [6, с. 55]. Спираючись на Біблію, Ф. Аквінський твердив про вічність і непорушність божественної волі, виправдовував будь-які реакційні держави. Ця теорія обґрунтовувала необмежену владу монарха, відображала деякі об'єктивні реалії середньовіччя, проте наукового характеру не мала [5, с. 30].

На сьогоднішній день теологічна теорія походження держави не дуже поширена у європейських та американських країнах, однак вона є офіційною доктриною Ватикану, а також держав ісламу, де релігія має державний характер та головним джерелом права визнається священна книга – Коран.

На нашу думку, ця теорія має як позитивний, так і негативний бік. З одного боку, вищезазначена теорія надає державі елемент святості, духовності, сприяє встановленню в державі та суспільстві порядку, стабільності, злагоди, що сприяє підвищенню рівня правосвідомості населення та підіймає престиж державної влади. Однак, з іншого боку, теологічна теорія заснована на вірі в Бога, і тому її неможливо реконструювати за відсутністю документального засвідчення про нього.

Наступною теорією є органічна теорія. Вона, як і теологічна теорія, бере початок з часів стародавнього світу. Представниками цієї концепції є такі мислителі як Платон та Аристотель.

Органічна теорія ототожнює процес виникнення і функціонування держави і права з біологічним організмом. Вона передбачає уявлення про державу як про своєрідну подібну людському організму. Іншими словами, людина спочатку є створінням природи, потім – членом суспільства, а потім – громадянином держави [7].

У XIX ст. Г. Спенсер надав обґрунтування вищезазначеній теорії та вказав, що воля держави виражається у законах, уряд ототожнюється з мозком, робітники – з ногами і руками, а рухи і зв'язки – з нервами [5, с. 32].

Наступною теорією, представниками якої є Аристотель, Р. Філмер, М.К. Михайловський, М.М. Покровський та ін., є патріархальна теорія.

На думку Т.Г. Каткової, патріархальна теорія означає, що держава виникла з патріархальної родини внаслідок її розростання: родина – сукупність родин (поселення) – сукупність поселень (держави) [2, с. 10].

О.Ф. Скаун стверджує, що за Аристотелем, селища, що утворювалися, склали дер-

жаву. Держава виникає як результат природного потягу до сімейних взаємин, спілкування, а влада государя (монарха) є продовженням влади батька (патріарха) у сім'ї, що має державно-власницький характер на зразок домовласницького [8, с. 35].

В наш час патріархальну концепцію виникнення держави не можна сприймати повністю, проте деякі її елементи (виникнення держави з появою публічної влади, роль сім'ї, зокрема батька, в становленні державності, державно-власницький характер влади) варто враховувати.

Досить поширеною серед основних теорій виникнення держави є теорія насильства, засновниками якої є стародавній китайський мислитель Шан Ян, австрійський правник Л. Гумплович, німецький економіст К. Каутський та німецький філософ Є. Дюрінг.

Теорія насильства включає теорію внутрішнього насильства, яка стверджує, що держава виникла внаслідок насильства однієї соціальної групи над іншими, та теорію зовнішнього насильства, яка бачить головною причиною виникнення держави завоювання та поневолення одних племен іншими [3, с. 12-13]. Таким чином, для закріплення свого панування над іншими, плем'я створює апарат примусу, тобто державу

Сучасний американський антрополог Роберт Карнейро, розвиваючи теорію насильства за допомогою урахування демографічного фактору, називає основну причину конфліктів між співтовариствами – обмеженість ресурсів. У боротьбі за оволодіння ресурсами, а значить, і за виживання, перемога була за адміністративно організованими групами, які очолювали сильні лідери [6, с. 56].

Розглядаючи теорію насильства, можна погодитися з тим, що насильницькі завоювання мали значний вплив на виникнення держав у певні історичні періоди. Однак, на сьогоднішній день, слід також пам'ятати і про інші фактори, окрім військових, які спонукали до формування сучасних держав (наприклад, соціально-економічні, культурні тощо).

Договірна теорія походження держави також заслуговує на увагу. Представниками цієї теорії є Епікур, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ж.Ж. Руссо та ін.

За довірною теорією виникнення держави пов'язане із укладанням договору між особами внаслідок усвідомлення ними своїх нагальних потреб та інтересів.

Зокрема, грецький філософ Епікур вважав, що держава і право є результатом укладення між людьми угоди з метою забезпечення загальної користі, тобто взаємної безпеки [5, с. 32].

Однак детально обґрунтували договірну теорію лише в XVII – XVIII ст. Державу визначали, як результат суспільного договору, що є породженням розумного, свідомого волевиявлення людей для захисту своїх інтересів, суспільного блага, забезпечення природних і невідчужуваних прав людини: власності, свободи, безпеки тощо [5, с. 32].

О.Ф. Скаун виділяє два варіанти договору державотворення, запропонованих представниками цієї теорії:

1) договір між правителем і людьми (Т. Гоббс), коли правителю передається частина природжених прав, які він повертає громадянам зі своїх рук після державотворення і виступає їх гарантом (суспільний договір-порядкування);

2) договір людей один з одним, усіх з усіма (Ж.Ж. Руссо), що передбачає не відчуження, збереження природних прав за індивідами при укладанні договору одного з одним про державотворення (суспільний договір-об'єднання) [8, с. 37].

За думкою Т. Гоббса, люди є рівними від природи, але на основі такої рівності виникає недовіра. До того ж людині притаманні егоїзм, жадність, страх і честолюбство. Тому, робить висновок вчений, доки люди живуть без загальної влади, яка тримає їх на основі страху, вони знаходяться в стані «війни проти всіх». Отже, природні права породжують суперечності, що і збуджує людей до пошуку шляхів їх вирішення [9, с. 15].

На наш погляд, укладання лише договору недостатньо для становлення держави. Для цього необхідно враховувати і інші детермінанти, які впливають на становлення держави, а саме економічні, соціальні, військові тощо.

Психологічна теорія характеризує державу як продукт розвитку людської психіки. Оскільки одним людям притаманно управляти іншими (а відповідно, останнім – підкорюватися їм, усвідомлювати залежність від інших осіб), виникає соціальна влада. Разом з тим, завжди існує категорія осіб, які в силу психологічних налаштувань займають опозиційну владі соціальну позицію та здатні проявляти агресивну владі позицію. Для того, щоб стримати подібні психічні начала особистості створюється держава [4, с. 32].

Ця теорія зародилася в Європі наприкінці 30-х років XIX ст. Тоді почала формуватися психологія як самостійна галузь знань, набули поширення експериментальні методи дослідження і з'явилися школи з різним трактуванням психіки. Ідеї цих шкіл були запозичені представниками і юридичної науки. Прихильники психологічної теорії намагалися знайти універсальну причину, яка б дала можливість пояснити процес виникнення держави і права. Ними були Г. Тард, Л.Й. Петражицький, Ф.Ф. Кокошкін, М.М. Коркунов, О. Гірке і Ф. Штір-Зомло та ін. [5, с. 30].

Звичайно, психологічна теорія має право на існування, однак, на нашу думку, вона не є центральною теорією у процесі виникнення держави, оскільки становленню держави не достатньо лише психологічних закономірностей діяльності людини.

Окреме місце під час аналізу теорій походження держави займає марксистська (класова) теорія. Цю теорію ще називають соціально-економічною, матеріалістичною, історико-матеріалістичною. Представниками цієї теорії є К. Маркс, Ф. Енгельс тощо.

О.В. Петришин зазначає, що вищезазначена теорія розглядає державу як результат історичного прогресу, обумовленого економічними перетвореннями. Держава виникає внаслідок суспільного поділу праці, появи над-

лишкового продукту та неминучого зростання суспільних конфліктів і суперечностей. Утворення держави пов'язане з необхідністю стримування пригніченого класу, його експлуатації з боку панівного класу [3, с. 13].

Н.М. Крестовська зауважує, що держава і право виникло одночасно через появу приватної власності і розшарування внаслідок цього суспільства на класи [6, с. 57].

Позитивною рисою класової теорії є те, що держава виникає як результат природного розвитку суспільства, а найважливішим чинником виникнення держави – є економічний розвиток. На нашу думку, економічні умови є важливими та домінуючими у процесі становлення держави, однак, не слід забувати й про національні, психологічні, релігійні та інші фактори виникнення держави.

У XX ст. поширення набула олігархічна теорія, представником якої є французький політолог Бернар Шантебу. Відповідно до цієї теорії виникнення держави пов'язане з природною ієрархією / нерівністю в будь-якій соціальній спільності (за фізичною силою, інтелектуальними здібностями тощо) [6, с. 57].

О.Ф. Скакун розглядає три види олігархічного шляху виникнення держави: військовий (поява правлячої військової еліти, в результаті військових походів і захоплення здобичі – це держава франків і монголів); аристократичний (формування управлінської еліти на основі родової аристократії – вождів племен, представників знатних родів, що вирізнялися знаннями і військовими доблестями); плутократичний (плутократія – влада багатих, формування управлінської еліти на підставі майнової переваги) [8, с. 40].

Позитивною стороною цієї теорії є виокремлення панівної верхівки, створення певної управлінської структури. Проте метою державної організації є задоволення інтересів та потреб усіх верств населення, не залежно від статусу, фізичної сили, інтелектуальних здібностей та будь-яких інших ознак.

Патримоніальна теорія, як зазначає Т.Г. Каткова, означає, що держава походить від права власника на землю (патримоніум). З права володіння землею влада автоматично поширюється і на людей, які на ній проживають [2, с. 10]. Представником цієї теорії є швейцарський мислитель К.Л. Галлер.

Патримоніальна теорія відрізняється своєю логічністю, однак, все ж таки, вона закріплює ідеї, що влада, як і земля, належить лише правителю, який володіє, розпоряджається та користується фактично усім, що знаходиться на території країни.

Гідравлічна (іригаційна) теорія пов'язувала виникнення держави з переходом до іригаційного землеробства. Його впровадження, на думку К. Віттфогеля, створювало порядок із зростанням обсягу сільськогосподарської продукції, необхідні організаційні умови розгалуженого державного апарату. Будівництво іригаційних споруд вимагало жорсткого централізованого управління і підпорядкування. Це призвело до утворення «менеджеріально-бюрократичного» класу, який підкорив суспільство (Месопотамія, Єгипет, Індія, Китай та ін.) [5, с. 34].

Більшість сучасних науковців вважають, що ця теорія має лише локальний характер – у місцевостях з жарким кліматом. Але насправді, можна також зауважити, що будівництво іригаційних робіт було паралельним процесом становлення держави, та, навіть, утворення держави було первинним, однак іригаційна система була основою життєдіяльності суспільства того часу.

У сучасній науково-юридичній літературі існує теорія походження держави за расовою ознакою. Расова теорія спочатку була викладена А. де Гобіно, а згодом більш детально її обґрунтував Р.Х. Чемберлен та ін. Вона пов'язана з теорією насильства та поділяє суспільство на класи.

Відповідно до цієї теорії, у світі існують «вищі» раси, які покликані панувати, мати монополію на державну владу, політичне лідерство, і «нищі» раси, яким самою природою передбачено перебувати в підкоренні «вищих» рас, оскільки вони не здатні до засвоєння політичних цінностей і надбань культури [5, с. 35].

Теорія інцесту (кровозмішення) була запропонована французьким етнографом К. Леві-Стросом. За цією теорією головним чинником виокремлення людини із світу природи стала заборона (табу) на кровозмішення. Збереження людського роду і подальший його розвиток вимагали створення спеціальних органів усередині родової общини, здатних контролювати додержання заборони інцесту і застосовувати примус до її порушників. Ці контролюючі органи з часом стали виконувати й інші громадські функції, виступаючи прообразом майбутньої державної організації [10, с. 58]. Звичайно, ця теорія має право на існування та заслуговує на увагу, як і будь-яка інша, проте, на нашу думку, вважаючи її основною теорією походження держави є недоцільним.

Техніко-економічна теорія походження держави, на думку її прихильників, пов'язана з виникненням виробничих замість збиральних видів господарювання та їх розвитку, що привело до розкладання первісного суспільства і виникнення держави. Зокрема, Г.В. Чайлд, автор теорії «неополітична революція», який стверджував, що перехід до землеробства та тваринництва автоматично причинив зростання виробництва, а з ним і населення, спеціалізації праці, соціальної та майнової нерівності і таким чином виникнення держави [5, с. 35].

Теорія географічного детермінізму, представником якої був Шарль Луї Монтеск'є, категорично відкидала теорію суспільного договору, та означала, що держава і встановлене державною право виникли в результаті природних причин, а саме – розвитку людини і суспільства у певному географічному середовищі. У ХХ ст. теорію географічного детермінізму захищав американський географ Елсуорт Хантігтон [6, с. 56].

Однією з найновіших теорій походження держави є космічна теорія. Прихильниками космічної теорії є А.Л. Чижевський, В.І. Вернадський, Тейяр де Шарден, які вважають, що поява держави зумовлена вторгненням інопланетних цивілізацій, які з приходом на землю заснували власний тип державного управління [11].

Висновки. У сучасній юридичній науці різноманітність теорій з різних позицій пояснюють процес виникнення держави. Розглянутий нами перелік наукових концепцій не є вичерпним, та з розвитком юридичної науки він може розширюватися, наповнюватися новим змістом.

Розглянувши основні теорії походження держави, можна дійти висновку, що неможливо однозначно стверджувати, яка з зазначених теорій є абсолютно вірною. Кожна з теорій заслуговує на увагу та прихильність, має позитивні, раціональні моменти, переваги, однак, з іншого боку, кожна теорія має певні неточності і тому її можна хоча б частково спростувати.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балинська О.М. Проблеми теорії держави і права : [навч. посібник] / О.М. Балинська, Т.Х. Гарасимів. – вид. 2-е, доп. і перероб. – Л. : Вид-во ЛьвДУВС, 2010. – 416 с.
2. Каткова Т.Г. Теорія держави і права : [навч. посіб. у визначеннях і таблицях] / Т.Г. Каткова. – Х. : Право, 2014. – 96 с.
3. Теорія держави і права : [посібник для підготовки до державних іспитів] / [Д.В. Лукьянов, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський, Г.О. Христова]; заг. ред. О.В. Петришина. – 2-ге вид., допов. і змінене. – Х. : Право. – 2014. – 208 с.
4. Теорія держави і права: [навч. посіб.] / [О.М. Головка, І.М. Погрібний, О.В. Волошенко та ін.]; за заг. ред. І.М. Погрібного // МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2010. – 276 с.
5. Рудик П.А. Теорія держави: основні теорії, концепції, підходи до вивчення : [навчальний посібник] / П.А. Рудик. – 2-ге вид., перероб. та допов. – К. : Алерта, 2016. – 288 с.
6. Крестовська Н.М. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : [підручник] / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвеева. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 584 с.
7. Яртим Н.В. Католицькі доктрини походження держави і права / Н.В. Яртим. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgiin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vnau_f_2011_1_38.pdf
8. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун. – 4-те видання. – К. : Алерта, 2016. – 528 с.
9. Пилипенко Г.М. Теорія виникнення держави як методологічна основа дослідження державної присутності в економіці / Г.М. Пилипенко // Економічний вісник НГУ. – 2007. – № 4. – С. 13–19.
10. Загальна теорія держави і права : [підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.]; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О.В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.
11. Надобко С.В. Теорії походження держави / С.В. Надобко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/21_NTP_2011/Pravo/1_89436.doc.htm